

D.O'RAYEVA, G.RUSTAMOVA

**O'ZBEK
FOLKLORIDA
DARAXTLAR
OBRAZI**

D.O'RAYEVA, G.RUSTAMOVA

**O'ZBEK FOLKLORIDA
DARAXTLAR OBRAZI**

Buxoro, 2016

O'zbek xalq qo'shiqlari – bebaho xazina bo'lib, g'oyat qadimiy so'z san'ati sifatida e'tiborni tortadi. Ular o'ziga xos mazmundorligi, badiiy shakli, ohangdorligi, obrazlar tarkibi jihatidan betakror poetik tizim ko'rinishida gavdalanadi. Daraxtlar shu poetik tizim tarkibida ba'zan real, ba'zan ramziy xarakterda tasvirlanuvchi obrazlardan biri bo'lib, asosan, qo'shiq mazmunini badiiylashtirishga va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu risolada o'zbek xalq qo'shiqlarida daraxt obrazining turlari, o'ziga xos talqinlari xususida so'z yuritilgan.

Kitob xalq she'riyati bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Muharrir: filologiya fanlari nomzodi, dostent
D.Rajabov

Taqrizchi: filologiya fanlari doktori
D.H.Quvvatova

Ushbu risola "Istiqlol davri o'zbek adabiyotida Sharqu G'arb adabiy an'analari sintezi" Davlat granti loyihasi doirasida nashr etilmoqda.

So'zboshi

O'zbek xalq qo'shiqlari folklorning g'oyatda keng tarqalgan, qadimiy va ommaviy janrlaridan biri bo'lib, o'zida xalq she'riyati taraqqiyotiga xos an'anaviy xususiyatlarni namoyon etadi. Shu jihatiga ko'ra, ular ma'naviy qadriyatlarimiz tizimida alohida o'rin tutadi. Muayyan badiiy-tadrijiy takomilga erishgan xalq qo'shiqlari ajdodlarimiz tomonidan she'riy ijodda erishilgan poetik yutuqlar va belgilangan poetik qonuniyatlar haqida jiddiy ma'lumot berish imkoniyatiga ega. Qolaversa, dastlab so'z takrori sifatida xalq sheriyatida paydo bo'lib, keyinchalik yozma poeziyaga ko'chgan radiflar xalq poetik taraqqiyoti bosqichlarini tahlil qilishga yordam beradi.

Qo'shiq xalqning manaviy ehtiyoji tufayli dunyoga kelgan. Shu ehtiyoj sababli u yana mukammallik kasb eta boravergan. Odamlar o'z so'zlarini yanada ta'sirchanroq, yanada o'tkirroq qilish maqsadida ularning mazmundorligini, badiiyligini, ohangdorligini oshirishga intilganlar. Natijada qo'shiq tarkibidagi har bir obraz ham borgan sari mukammallik topgan.

Xalq og'zaki ijodida daraxt obrazining paydo bo'lishi va qo'llanilishi tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ayniqsa, xalq qo'shiqlarida u ko'p kuzatiladi. Shuning uchun xalq ijodida daraxt obrazining qo'llanilishini, badiiy-estetik vazifalarini, mazmuniy yaxlitlikni ta'minlashdagi rolini, turlarini, o'ziga xos tomonlarini qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-tipologik jihatdan maxsus tadqiq etish g'oyat dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ushbu risolada daraxtlar bilan bog'liq xalq qarashlarining kelib chiqish asoslari, xalqning daraxtlar bilan aloqador magik-mifologik qarashlari, o'zbek xalq an'analarida daraxtlarga e'tiqodning namoyon bo'lishi va xalq qo'shiqlarida daraxtlarning ramziy-timsoliy obrazlari talqiniga xos xususiyatlar, badiiy-estetik vazifalari, xalq qo'shiqlarida mevali va mevasiz daraxtlarning obrazlantirilishi masalalariga e'tibor qaratildi.

Daraxtlar bilan aloqador xalq e'tiqodiy qarashlari islomgacha shakllangan diniy-mifologik tushunchalarga borib taqaladi. Ibtidoiy insonlarning totemistik inonchlarini o'rgangan E.Taylor, J.Frezer, D.Zelenin singari taniqli olimlar daraxt, o'simlik, gullar bilan bog'liq xalq e'tiqodlarini, tasavvur-tushunchalarini, nabotot olami kultiga oid qarashlarni alohida e'tirof etib o'tganlar. O'zbek folklorshunosligida bu masala hali alohida tadqiq ob'ektiga aylantirilmagan. O'zbek folklorshunosligida daraxtlarga e'tiqod bilan bog'liq tushunchalarga ayrim

izohlar M.Alaviya, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, S.Ro'zimboyev, M.Jo'rayev, O.Safarov, A.Musaqulov, Sh.Turdimov kabi folklorshunoslarning kitob va maqolalarida uchraydi. Lekin nabotot dunyosi bilan aloqador timsollarning qadimiy tasavvur-tushunchalar bilan bog'liqligini, ularning badiiy matndagi ma'noviy tiplarini, poetik vazifalarini ilmiy jihatdan o'rganish zarur.

XALQNING DARAXTLAR BILAN ALOQADOR MAGIK-MIFOLOGIK QARASHLARI

Ma'lum bir reliktlarga ishonch animistik yo totemistik tushunchalar tizimining mustaqil bosqichini tashkil etadi. Hatto bu o'zbek folklori namunalarida ham o'ziga xos talqin etilganligi kuzatiladi. Jumladan, folklor asarlarida daraxtlarga aloqador totemistik qarashlar talqini alohida o'ringa ega. Avvalo, u yoki bu daraxt turiga e'tiqodiy munosabat xalq marosimlarida kuzatiladi. Bu keyinchalik marosim qo'shiqlarida ko'zga tashlanadi.

Inson tabiatning tarkibiy qismi va farzandi sifatida vujudga kelgan va rivojlangan. Shu sababli insoniyatning eng qadimiy an'analari, marosim va bayramlari bevosita tabiat, undagi o'zgarishlar, yil fasllari va mehnat jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

Qadim zamonlardan buyon dehqonchilik madaniyati yuksak darajada taraqqiy etgan mamlakatimizda tabiatning boqiyiligini ulug'lash va o'simliklar kulti bilan aloqador ko'pgina an'alar vujudga kelgan. Hayot daraxti haqidagi mifologik qarashlar zamirida ham tabiatning boqiyiligi to'g'risidagi ibtidoiy inonchlar yotadi. Ajdodlarimiz kuzda o'z yaproqlaridan judo bo'lgan dov-daraxtlarning erta ko'klamda yana barg yozishi, shuningdek, bahor kelishi bilan dala-qirlarning o't-o'lanlar, gul-chechaklar ila qoplanishida tabiatning ramziy ma'nodagi o'lib-tirilishi timsolini ko'rganlar. Tabiatning ko'klamgi uyg'onishi haqidagi mifologik qarashlar o'simliklarni, daraxtlarni timsollashtirishga asoslangan agrar kultlar va magik xarakterdagi ramziy harakatlar tizimidan iborat rituallarning yuzaga kelishiga zamin hozirlagan.

Xalqimizning daraxtlarga chuqur e'tiqodlari qadimga borib taqaladi. Ibtidoiy ajdodlarimiz daraxtlarning mevali va mevasiz bo'lishini kuzatgach, ularni batamom inson kabi deb o'ylagan. Olis o'tmishda ajdodlarimizning daraxtlar bilan bog'liq bunday dastlabki kuzatishlari, tajriba va tasavvurlari ularga nisbatan hozirgi munosabatlarning shakllanishida o'ziga xos asos vazifasini o'tagan.

Qadimgi ajdodlarimiz mevali, yoqimli hidli daraxtlar yaxshi ruh sohibi, aksincha, mevasiz va yoqimsiz hidli daraxtlar yomon ruhlar qo'nim topgan manzil sifatida odamzotga yo baxt, yo baxtsizlik, turli-tuman kasalliklar-u kulfatlarni keltiradi, deb tushunganlar.

Olamning va odamning paydo bo'lishiga aloqador tasavvurlar daraxtlarga ham bog'lanadi. Daraxt va o'simliklardan ayrimlarining qanday kelib chiqqanligi to'g'risida yaratilgan afsonalarda odamning qarg'ishga,

la'natga uchrab, daraxtga aylanib qolishi motivi keng tarqalgan. Bu motiv afsonalar tarkibida shunchaki, tasodifan paydo bo'lmagan. Uning asosida, tabiiyki, qadimgi insonlarning kishi ruhi tug'ilganicha ham, o'lganidan keyin ham daraxtda bo'ladi, deya daraxtga topinishi bilan bog'liq tasavvur-tushunchalari yotadi. Go'yo tug'ilish tufayli daraxtdan ruhi chiqib kelgan inson, o'lim tufayli yana unga qaytadi. Bunda o'lim ruhni o'z manziliga qaytaruvchi magik vosita sanaladi. Afsonalarda uning o'rmi qarg'ish xuddi shunday vazifada talqin etiladi.

D.Zeleninning yozishicha, qadimgi odam ajdodlari dastlab daraxt ustida yashagan. Shuning uchun o'lganlarni yana qayta tushib kelgan manziliga jo'natish maqsadida daraxtlarga osib dafn etilgan. Shuningdek, marhumlarni daraxtga osish ularga abadiy hayot baxsh etishga oid qarash mangu hayot manbai sifatida tasavvur etiladigan «hayot daraxti» haqidagi mifologik ishonchlar bilan tutashdir [12].

Xalq daraxtlarni ruhlar tushunchasi bilan bog'lar ekan, ezgu va yovuz ruhlar istalgan vaqtda emas, asosan, belgilangan ma'lum vaqtlarda daraxtlarga tashrif buyuradi, deb qaragan. Ezgu ruhlar ko'pincha bahor boshlanib, daraxtlar gullashi bilan odamlar orasiga keladi. Qishda esa ko'proq yovuz ruhlar kezib yuradi, degan qarashlar qadimgi insonlar orasida keng tarqalgan.

Odamlar yaxshi ruhlarni xushbo'y islar bilan chaqirish mumkin, yomon ruhlarni esa o'tkir hidli, achchiq, sho'r narsalar bilan haydash mumkin, deb o'ylaganlar. Shunday qarashlar vositasida shomonlar daraxt novdalari bilan bemorlarni davolashga intilishgan. Jiyda, anjir, yong'oq kabi daraxtlar yomon ruhlar qo'nim topadigan manzil-makon deb qaralgan. Agar bunda odam ehtiyotsizlik qilib, shu daraxtlar ostida uxlab qolsa, yovuz ruhdan zarar topishi uqtiriladi.

Folklorshunos B.Sarimsoqov xalqning qora tolga nisbatan kuchli magik qudratga ega deb qarashini e'tirof etadi. Bunda qora tol insonga yaxshilik keltiruvchi sifatida qaralmaydi. Balki u yovuz ruhlarni, jinlarni o'ziga chaqirib oluvchi va atrofdagi jonli narsalarga, ayniqsa, insonlarga zarar etkazuvchi vosita sifatida qaraladi [21].

Odamning paydo bo'lishini daraxtlar bilan bog'lashga oid qarashlar nafaqat xalq og'zaki ijodida, balki yozma adabiyotda ham yorqin ifodasini topgan. Jumladan, Alisher Navoiyning quyidagi bayti bu borada alohida e'tiborni tortadi:

Ey husn aro sohib g'ino, xurshid otangdur, oy – ano,
Istar esang nisbat yono: ham sarv – og`a, gul – singil.

Shu tariqa xalq ijodi va yozma adabiyotda daraxtlar insonga qondosh, ma'shuqa yoki oshiq timsolida keltirilgani kuzatiladi [23, 66].

Daraxt timsolining inson tushunchasiga ko'chirilishining boshlang'ich sababi qadimgi insonlarning odam paydo bo'lishiga aloqador tasavvur-tushunchalari bo'lsa, ikkilamchi, daraxt va insonga xos xususiyatlar (masalan, tikka, go'zal qomat sarvga, egik qomat majnuntolga, bag'rikenglik tolga, gerdaymachoqlik terakka) o'zaro qiyoslanadi. Odamlar o'z farzandlari orqali hayotini, shajarasini davom ettirishi kabi mevali daraxtlarning o'z danagidan yana qayta unishi, yosh va keksa bo'lishi, unishi yoki qurishi (go'yo inson singari tug'ilib-o'lishi) holatlari bir-biriga o'xshatiladi. Shundanmikin, insonlarga nom qo'yishda xam daraxt nomlari asosida ism berish an'anaga aylangan. Chunonchi, Sarvinoz, Chinorboy, Shamshod, Gulbodom kabi va boshqa shunday ismlarni uchratish mumkin.

Qadimgi odam daraxtni, insonlardek, doimo jonli va harakatda, deya sig'ingan. Bu fikrning tasdig'i va ishonchini esa, o'simlik va daraxtlarning fasllarda o'zgarib turishida ko'rgan. Shuning uchun ibtidoiy inson, iloji boricha, ularni bemaqsad chopib, kesib, sindirib "azob" berishdan o'zini saqlagan. Ularni "xafa" qilib, o'z rizqiga putur etkazib qo'yishdan cho'chigan. Biroq inson tafakkurining rivojlanishi natijasida bu fikrlar o'z kuchini yo'qotib, shu tushunchalarning izlari xalq ijodida ramziy obrazlilik kasb etib, saqlanib qolavergan. Shuning uchun xalq og`zaki ijodi asarlarida, odatda, inson va o'simlik, daraxt obrazlari teng keltiriladi. Go'zal qizlar – gulga, botir, baquvvat yigitlar – chinorga, oshiqlar holati – majnuntolga ruhiy nisbat berib qiyoslanadi. Jumladan, ishqdan qaddi dol oshiq holati folklorda ham, yozma she'riyatda ham ko'pincha majnuntol obraziga qiyoslanishi badiiy an'ana tusini olgan:

Majnuntollar egildi,
Yor egilmaydir menga.
Kelib holim so'rmaydi,
Qanday ko'ngil beray unga [7].

Hatto xalq og`zaki ijodining doston, ertak kabi janrlarida qahramonlarning vafotidan so'ng, ular qabri ustidan gul yoki tikan (ya'ni insoniylik sajjiyasiga, xalqqa ko'rsatgan xizmatiga qarab ramziy ma'noda tanlanadi) singari o'simliklarning unib chiqishi ham daraxt va o'simliklar bilan bog'liq qadimgi e'tiqodlarning izlaridir.

O'zbek xalq qo'shiqlari orasida daraxt, gul va ayrim o'simlik turlari qiyosiy manba sifatida kelganligini ko'p ko'rish mumkin.

Ajdodlarimiz, odatda, daraxtlar hidi va mevasi, guli va ularning qismlarida ham xilma-xil ramziy-majoziy ma'nolarni berganlar. Jumladan, oshiqlik – majnuntolga, mevali daraxtlar ona – ayolga nisbat berilganidan, ularga xuddi shu ma'nolarni ramzan yuklaganlar.

Daraxtlar turmushning farovonligi, oilalar serfarzandligiga ham magik ta'sir qiladi, deb tushunilgan. Shuning uchun beshik ustidan yong'oq mevalari sochiladi. Jiyda shoxasi sindirib olinib, darvozalar peshtoqiga "Shu xonadonga ko'z-u suq kelmasin" degan niyatda ilib qo'yiladi.

Xullas, o'simlik dunyosining eng go'zal vakillari – daraxtlar folklorda ko'pincha inson obraziga tenglashtirilib, uning ramzi sifatida talqin qilinadi. Faqat ular har bir millatning o'ziga xos urf-odatlar va folkloriga uyg'un holatda talqin etilishi kuzatiladi.

Xalqimiz orasida daraxtlar bilan aloqador e'tiqodiy qarashlar tizimi shakllangan bo'lib, ularning kelib chiqishi ibtidoiy insonlarning totemizmga oid mifologik tasavvur-tushunchalariga borib taqaladi.

Xalq an'analarida daraxtlarga e'tiqodning namoyon bo'lishi

Qadimgi insonning daraxtlarni o'zi bilan qondosh, ruhan yaqin deb o'ylashi, insonning ruhi tug'ilganicha ham, o'lganidan keyin ham daraxtda bo'ladi deya tushunishi, inson joni ruh bo'lib bir ko'rinishdan boshqasiga (jumladan, hayvonmi, daraxtmi yoki biror o'simlik ko'rinishigami) evriladi deb qarashi daraxt va o'simliklar olami bilan ham bog'liq e'tiqodning shakllanishiga olib kelgan. Shu e'tiqodning izlari tug'ilish hamda o'lim yuz berishi munosabati bilan o'tkaziladigan marosimlarda sezilarli darajada saqlanib qolgan. Binobarin, bola tug'ilganda uni qora tol, tut yoki boshqa mevali daraxtlardan tayyorlangan beshikda yotqizish yoki dunyoga kelgan o'g'il chaqaloq nomiga terak ekish va bola bilan teng o'sib-ulg'aygan shu terakni unga atab qurilgan imoratga ishlatish, shuningdek, inson vafot etganda uni qora toldan yasalgan yog'och tobutga solib, dafn qilish uchun ko'tarib ketish, tobut oldida daraxt tanasidan hassa tutib turish, mayit qabrga qo'yilib, ustidan tuproq tortilgach, hassakashlarning o'z hassalarini qabr boshiga yoki atrofiga suqib qaytishi odatlarida daraxt bilan bog'liq e'tiqod yaqqol ko'zga tashlanadi. Xalqimizning urf-odat va marosimlarida qo'llanib, e'tiqodiy qarashlarni o'ziga singdirgan bu kabi predmetlar folklor asarlarida ko'pincha ramziy

ma'no-mazmunda talqin etilishi kuzatiladi. Shu orqali ularning inson hayoti bilan bog'liqligi haqida avlodlardan-avlodlarga o'ziga xos usulda xabar qoldirilgan.

Xalqimiz qadim zamonlardan beri beshikning qanaqa daraxtdan yasalishiga alohida e'tibor berganlar. O'tmishda beshikni, asosan, tut, o'rik, olma, qaroli, yong'oq kabi mevali daraxtlardan yasaganlar. Beshikning mevali daraxt tanasidan yasalishida insonning sermeva – ko'p farzandli bo'lishiga oid istak ramzan nazarda tutilgan [24, 90-103]. Hozir ham beshiksozlar bunga qisman amal qilishadi. Lekin hozir beshikni bola tolday sersoya bo'lsin deb toldan, yana xushqomat bo'lsin deb arg'uvon va qarag'ay daraxtlaridan ham yasashadi, chunki odamlar mevali daraxtlarni kesishni uvol bilishadi. Lekin baribir beshikning ikkita dastcho'basini va yug'isini mevali daraxtdan yasaydilar. Toshkentlik beshiksozlar beshikning yug'i va gardishlarini tutdan yasashadi.

O'rik yog'och beshiging, alla,
O'rgilib ketsin onang, alla,
Tut yog'ochdan beshiging, alla,
Termulib o'tsin onang, alla [6].

Bu alla matnida bola beshigi poetik ta'riflanar ekan, uning qanday daraxtdan yasalganligiga alohida e'tibor berilganini qayd etish lozim. Axir beshik – go'dakning uyi-da, u shu beshikdagina orom olishi, shunday paytlarda esa, ona o'z yumushlarini bermalol bajarishi mumkin.

Beshik poetik ta'rifida u yasalgan daraxt turiga ishora alohida o'rin tutadi.

Qarolidan beshigi,
Qayrilib oling, dadasi.
Zardolidan beshigi,
Zar to'kib oling, dadasi.
Olmadandir beshigi,
Olqishlab olsin onasi.
Tutdandir beshigi,
To'kilib kelsin ammasi.
Jiydadandir beshigi,
Jikillab kelsin opasi [6].

Motam marosimida hassakashlar o'z hassasini ramziy ma'noda, ya'ni marhum uvali-juvali kishi bo'lsa, hassa uchun mevali yoki qora tol daraxtidan novda olishadi. Agar marhum hayotdan befarzand o'tgan bo'lsa, hassa terak yoki boshqa mevasiz daraxtdan tayyorlanadi.

Marhum qabrga qo'yilib ko'milgach, hassalarni qabr boshiga (ba'zan atrofiga) suqib ekish odati asosida ham ma'lum mifologik tasavvur-tushunchalar yotadi. Go'yo shunday qilinsa, marhum ruhi shu hassalardan biriga ko'chib, qayta tiriladi deya tasavvur qilinadi. Shu o'rinda qadimgi insonlarning "hayot daraxti", "umr daraxti" haqidagi mifologik qarashlari yodga tushadi. Demak, qabrga suqib ekilgan hassalar marhum ruhiga abadiylik baxsh etuvchi, uni qayta tiriltiruvchi hayot daraxtidir. U o'zida abadiy hayotni aks ettiradi.

Hassada hayot mavjudligi g'oyasi xalq epik asarlarida, ayniqsa, afsonalarda yerga suqilgan hassaning qayta unib daraxtga aylanishi motivi shaklida saqlanib qolgan. Jumladan, bu an'anaviy motivga Bahouddin Naqshbandiy nomi bilan bog'liq afsonalarda duch kelish mumkin. Unda aytilishicha, hozirgi paytda Bahouddin Naqshbandiy ziyoratgohida saqlanayotgan katta tut yog'ochi bir vaqtlar aziz avliyoning yerga suqib qo'yilgan hassasidan qayta unib chiqqan daraxt ekan.

Qurigan, ildizsiz, tayoq shaklidagi hassaning qayta ko'karib, daraxtga aylanishi o'ziga xos xayoliy uydirma, badiiy to'qima, epik talqin bo'lib, shu orqali mo'tabar kishilarning ilohiy qudrati mubolag'ali, ta'sirchan qilib bayon etiladi. Hassaga nisbatan xalq e'tiqodi ta'kidlanadi.

Qadimgi insonlarning daraxt totemi, hayot daraxti, umr daraxti bilan bog'liq mifologik qarashlari, daraxtni o'ziga homiy kuch deb anglashi, unga nisbatan magik himoya vositasi deya munosabatda bo'lishi hassaning kelib chiqishiga asos yaratgan.

Xalq orasida "hassalar marhum qabriga soya bo'ladi" deb izohlanadi. Bu talqin asosida hassaning daraxtga aylanishi va shu orqali marhum ruhi qayta tirilishi haqidagi ishonch yotadi.

Baxshilar do'mbirasining qulog'i, albatta, archa daraxtidan yasalgan. Archa ham xalq tasavvurida barhayotlik ramzidir. Archaning qishin-yozin bir xilda, yam-yashil tusda turishi, ko'pincha tog'da – yuksaklikda o'sishi odamlarni hayratga solgan. Bu haqda xalq topishmoqlari ham yaratilgan. Bu kabi topishmoqlarda archaga xos aynan shu belgi orqali uning nomini topishga yo'llanadi:

Yozda ham qishda,
Bir xil kiyimda [26].

Yoki:

Yozin-qishin barobar,
Bir xil turar barglar,
O'zi ming yoshga kirar [26].

Archaning ko'p yillik daraxt ekanligi hamda qishin-yozin bir xil tusda bo'lishi sirini anglolmagan inson archani sirli, magik qudratga ega deb qarashiga olib kelgan. Archaning yoqimli hidi esa uni yaxshi ruhlar qo'nim topgan manzil deb qarashga olib kelgan. Hatto taom tayyorlashda ham archadan foydalanishgan.

Archaning ko'p yillik daraxt ekanligi xalq qo'shiqlarida ham e'tirof etilgani kuzatiladi:

Tog'da archa ming yil umr ko'rarmi,
Shoxi sinsa zargar ko'mir qilarmi.
Zargarning bilgani archa bo'larmi,
Bilib bergan ko'ngil judo bo'larmi [2].

Qadimdan archa daraxti ko'miri eng yaxshi pista ko'mir hisoblangan. Qo'shiqda shu hayotiy voqelikka urg'u qaratilmoqda.

Yevropa xalqlari Yangi yilda, albatta, archani uylariga olib kelib, uni turli yaltiroq bezaklar bilan bezatishadi. Archa kirgan uyga qut kiradi, deb qarashadi. Demak, archa bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar xalqimizga ham xosdir. Jumladan, baxshilarning "Do'mbiram" termalarida, odatda, do'mbira cholg'u asbobining mevali daraxtdan yasalishiga, uning qulog'i esa qatiq va chidamli bo'lgan archa yog'ochidan tayyorlanishiga e'tibor qaratiladi:

Bo'yog'ing zardolu, qopqog'ing tutdan,
Ulfating bor yurtdan bo'lgan, do'mbiram.
Seni menga qilib bergan ustakam,
Elim minan qilgan ekan mustahkam,
Chertganda berasan bulbulday muqom,
Tovushim qanoti bo'lgan, do'mbiram.
Bo'yog'ing zardolu, qulog'ing archa,
Chuldirab so'ylasang bu fayzli kecha,
Orqangdan ergashar xaloyiq necha,
Katta mening siyim bo'lgan, do'mbiram [2].

Ushbu termada do'mbiraning bo'yog'i zardolidan, qopqog'i tut daraxtidan, qulog'i esa archadan ekanligi ta'kidlab o'tilmoqda.

Xalqning daraxtlarga nisbatan e'tiqodiy munosabati maqol va topishmoqlar orqali ham seziladi. Jumladan, daraxtlar haqida yaratilgan maqollarda shunday o'gitlar ilgari suriladi: "Payti kelsa daraxt gullar", "Yolg'iz daraxt o'rmon bo'lmas, Yolg'iz yog'och pana bo'lmas", "Daraxt bir joyda ko'karar", "Daraxt yaprog'i bilan ko'rkam, Odam – mehnati bilan", "Daraxt–havodan, odam – mehnatdan", "Daraxtni – mevasi, otni – siynasi, odamni mehnati bezaydi", "Do'lanani ko'rganda tog' esingdan

chiqmasin" [32]. Ko'rinyaptiki, bu maqollarda daraxt va inson obrazlari o'zaro parallelilikda talqin etilmoqda.

Daraxtlar haqida yaratilgan topishmoqlar mavzusiga ko'ra alohida silsilani tashkil etadi. Bunday topishmoqlarning yaratilishiga, albatta, daraxtlar bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar, magik inonchlar zamin yaratgan. Daraxtlarga tabu orqali munosabatda bo'lish, ularning nomini sir saqlash, nomiga metafora vositasida ishora qilish daraxtlar haqidagi topishmoqlarni keltirib chiqargan.

Yozda kiyinadi,
Qishda yechinadi [26].

Yoki:

O'zi bitta,
Tili mingta [26].

Javobi daraxt bo'lgan bu topishmoqlarning birinchisida daraxtlarning yil fasllariga qarab o'zgarib turishi, ikkinchisida esa uning bir tana-yu son-sanoqsiz shoxa va barglardan tuzilishiga ishora qilinmoqda.

Hasan aka tikka turadi,
Bolalari chapak chaladi.
Bolalari qarsak chaladi,
Onalari o'yinga tushadi [26].

Bu topishmoqda hamisha tik o'sadigan terak daraxti va uning shamol bo'lsa-bo'lmasa doimiy shitirlab turadigan barglari yodga solinmoqda.

Otasi uyda qolar,
Bolasi bozor borar [26].

Bu topishmoqda mevali daraxt obrazi gavdalantirilmoqda. To'g'risini aytganda, topishmoqlarning aksariyati mevali daraxtlar, meva turlarining belgi-xususiyatlari haqidadir. Masalan, yong'oq haqidagi topishmoqda yong'oq kichkina qozonga (dekchaga), kichkina tandirchaga, qo'shaloq tovoqqa, ba'zan ikki tog'ga, toshga, po'sti qalin qovoqqa, beli bog'li tanobga, beli bog'li cho'tir tolga o'xshatiladi. Uning ichidagi mag'zi esa "totli va shirin, mazali osh", "jingila palov", "jikir palov", "kulcha", "yog'", "sarig' yog'", "asal", "bujur kampir" sifatlari bilan beriladi.

Pista haqidagi topishmoqlarda pista "Osti taxta, usti taxta, O'rtasida yashil paxta", "U yog'i tog', bu yog'i tog', O'rtasida ko'k yon tog'", "Ikki tog'ning orasida bir tup yantoq" deb, bodom esa "Qo'tir tosh, Ichida osh" deb ta'riflanadi.

O'rik nomi yashiringan topishmoqlarda o'rikni "Osh ichida tosh, Tosh ichida osh", "Uzoqdan qaradim araq-araq, Qoshiga bordim, zar xalak" deya, uning danagi mag'zini esa "U yog'i tosh, bu yog'i tosh,

O'rtasida pishgan osh" deya yod berishadi. Hatto o'rik haqidagi topishmoqlarda o'rik daraxtining guliga ham ishora qilinganlari mavjud: "Pastu baland ko'p xotin, Ko'ylaklari oq, gulgun".

Shaftoli mevasi haqida "O'zi shirin, tukligina, Mazasi bor totligina" yoki "Bodom kabi yaprog'i, Sollanadi butog'i" kabi topishmoqlar yaratilgan. Shuningdek, behi haqida ham juda ko'p topishmoqlar uchraydi. Ularda behi haqida: "Past- past bo'yi bor, Malla to'ni bor", "Mallagina to'ni bor, Nordongina ta'mi bor", "Dum dumaloq bo'yi bor, Palovda obro'yi bor" deyiladi.

Jiyda haqida yaratilgan topishmoqlar ham ko'p. Ularda jiyda: "Bir qop un, Ichida ustun", "Qopcha, Qopcha ichida uncha, Uncha ichida ustuncha", "Ichi unday, Sirti qopday", "Tashi gulgun, Ichi un-un, Unning ichi ustun", "Ichi gul-gul, Ichi un-un, Alacha Malikajon", "Tashi qizil anorday, Ichi oq unday, O'tirishi gulday", "Ichi undayin, Tashi qondayin, O'tirishi Abdullaxondayin", "Osmondan tushdi bir tugun, Usti baxmal, ichi un", "Igna tegmasdan qon, Tegirmon bormasdan un, Tesha tegmasdan ustun" deya ta'rif-tavsif qilingani kuzatiladi.

"Ko'm-ko'k dalasi, Qizil-qizil donasi" topishmog'i olcha haqida bo'lsa, "Kichkina dekcha, Ichi to'la mixcha", "Sariqqina to'ni bor, Ichi to'la doni bor", "Qirq hujrada qizil qizlar", "Eshigi, ostonasi yo'q, Hujada mehmon to'liq", "Bir hujra, bir hujraning ichida qirq hujra, qirq hujraning ichida mullavachcha" topishmoqlari anor, "Gulsiz bo'lar mevasi, shirin-shakar donasi", "Osti sariq, usti sariq, shirin, totli, ichi tariq", "Osti teri, usti teri, ichida totli tariq", "Daraxt ustida langar" kabi topishmoqlar anjir haqidadir.

Xalq orasida tog' mevasi sifatida ardoqlanadigan do'lana haqida ham yaratilgan topishmoqlar bor. Ularda do'lana "Qamchi dasta, Qamchi dastada marjon", "Tepdim, sandiq ochildi, Yerga bodom sochildi" deya ta'riflanadi.

Takidlanganidek, topishmoqlarda [26] nafaqat daraxt, daraxt turlari, ularning mevalari, balki tana qismlari ham jumboqlantirilgani ko'zga tashlanadi. Masalan: "Yer tagida qizil qayish" yoki "Yer tagida sariq ilon" [26] topishmoqlarida bevosita tut daraxtining o'ziga emas, uning ildiziga ishora qilinmoqda.

Afsona, ertak, doston kabi xalq epik asarlarida ham **daraxtlar obrazi** alohida o'rin tutadi. Xalq orasida yong'oq, jiyda, anjir, tut, chinor, terak, archa daraxtlari haqida aytilgan afsonalar keng tarqalgan [19]. Ularda, asosan, shu daraxtlarning kelib chiqishi, o'ziga xos afsonaviy xislati to'g'risida epik xabar beriladi.

Qadimda odamlar daraxtlarni jonli deb qabul qilishgani uchun ularni so'kib, urib, kesib bo'lmaydi, deb o'ylaganlar. Ayniqsa, mevali daraxtni kesish, o'tin qilib yoqish qattiq qoralangan. Hatto kam hosil bersa yoki meva bermay qo'ysa, uning ildiziga qon to'kkanlar yoki bolg'a yoki arra olib uning oldiga borganlar. Shu bilan daraxt kelasi yili mo'l hosil beradi, deb o'ylaganlar [31, 121].

“Chinor nega ko'p yashaydi?” mavzusidagi afsonada chinor daraxtlar orasida eng ko'p yashaydigan daraxt bo'lib qolishining sababi quyidagicha epik hikoya qilinadi: “Iskandar suvidan ichgan odam uzoq umr ko'radigan bir buloqning ta'rifini eshitib qolibdi. Iskandar o'z askarlarini buloq suvidan olib kelish uchun yuborib, o'zi aylanib yurgan ekan, nogahon gavdasi yer ostida, kallasi esa yer ustida bo'lgan bir odamga duch kelib qolibdi. U odam Iskandarga tiriklik suvini ichib, shu ahvolga tushib qolganligini alam bilan so'zlab beribdi. Buni eishtgan Iskandar askarlari keltirgan hayot suvini ichmay, yaqinidagi chinor daraxti tagiga to'kib yuboribdn. Shu-shu chinor boshqa daraxtlarga qaraganda uzoqroq yashaydigan bo'libdi.

“Yong'oq haqidagi afsona”da aytilishicha, Iskandar Zulqarnayn boshqa yurtlarni birma-bir qo'lga kiritgach, O'rta Osiyoni bosib olishga otlanibdi va uni ancha-buncha qiyinchiliklar bilan bosib olibdi. Iskandarga O'rta Osiyoning bir-biridan shirin, mazali mevalari, bir-biridan haybatli dov-daraxtlari, ko'rkam, go'zal dalalari, osmono'par tog'lariyu sharqirab oquvchi shifobaxsh suvlari yoqib qolibdi. Xususan, u bu yerda yaprog'i ham, mevasi ham, soyasi ham doirasimon bahaybat daraxtlar ko'pligini ko'rib hayratlanibdi. Odamlarning bu daraxtga ko'p talpinishlariga hayron qolibdi. Surishtirib, yong'oqning turgan-bitgani shifobaxsh va foydali ekanligini, uning mevasi dori-darmon, guli asal, tanasi beshik, shox-shabbasi o'tin, ildizi xushta'm suv yig'ib berishini, soyasi ham bir qancha dardga davoligini, yerli aholining baquvvatligi ham shu daraxtdan ekanligini, yong'oq mag'zini egan odam uzoq vaqt to'q yurishini bilib olibdi. Shuning uchun u O'rta Osiyo xalqining qamalga bardosh berganligini, qo'rg'onlari va darvozalari ana shu daraxtdan tiklanganidan o'q, boltaga chidam berganligini anglabdi. Iskandar yong'oqning mo'jizasiga, mustahkamligiga qoyil qolib, bu mo'jizakor daraxtni o'z yurtiga ham ektiribdi [31, 84-86].

Xojagon, ya'ni Xojalar tasavvufiy tariqatining yirik namoyandalari orasida romitanlik Mahmud **Anjir Fag'naviy** (vafoti 1272 yil) nomi alohida tilga olinadi. Romitan tumani hududida joylashgan bu ziyoratgohning atrofi anjirzordan iborat. Ma'lumki, Romitan bu kabi anjirzorlari bilan dunyoga

mashhur. Afsona va rivoyatlarga ko'ra, Mahmud Anjir Fag'naviy yetishtirgan qop-qora tusli anjirlar shifobaxshlik xususiyatiga ega. Avliyo nomiga anjir so'zining qo'shib aytilishi ham bejizga emas deyiladi.

Xalq ajina va alvastilar haqidagi afsonalarda bu yovuz ruhlar insonga yo ulkan bir yong'oq ostida, yo jiyda ustida duch kelishi mumkinligi aytiladi. «Gulqahqah» ertagining qahramoni chinor ustiga uya qurgan Semurg' qushga duch keladi. U Semurg' qushning bolalariga hamla qilgan yovuz ajdarni o'ldirib, poloponlarni qutqarib qoladi. Ana shu oliyjanoblighi uchun poloponlarning onasi bo'lgan g'aroyib qush qahramonga bir dona patidan beradi. Ertak qahramoni bo'lgan Tillo kokil yigit oynayi jahonnomada ko'ringan go'zal qizni topib kelish uchun otlar ekan, ana shu qush bergan sehrli patni tutatadi va yordamga yetib kelgan qush vositasida o'zi izlagan qizni olib keladi [29, 79-81].

“Malika Ayyor” dostoni sujetida chinorning ta'rifi keltirilgan she'riy parcha uchraydi. Bunda chinor daraxti topinchi bilan bog'liq qadimiy qarashlar yodga keladi:

Yo'l ustidan manzil solgan,
Hamma seni so'rab kelgan,
Balli chinor, balli chinor.

“Edigo” dostonida bosh qahramon Edigoning mo'jizaviy tug'ilishi, uning Tukli Aziz va Sochli Aziz degan ikkita ilohiy zotdan dunyoga kelishi, otasi chiltanlarning bitta vakili, onasi pari avlodidan ekanligi, u tug'ilgach, onasining kaptar shakliga kirib uchib ketishi va homilasini chinor tepasidagi Semurg' qushning uyasida tug'ib, o'sha yerda qoldirishi motivi keltirilgan.

Xullas, xalqimiz orasida chinor, jiyda, gujum, tol, terak, tut, archa, yong'oq, anjir va hokazo singari daraxt turlarining folklor asarlarida, uning har bir janrida o'ziga xos obrazlantirilishi kuzatiladi. Ular orqali xalqning daraxtlarga bo'lgan e'tiqodi yorqin namoyon bo'ladi.

Xalq qo'shiqlarida daraxtlarning ramziy-timsoliy obrazlari

Daraxt poetik obrazi xalq qo'shiqlarida faol uchraydigan jonli tabiatning bir bo'lagidir. Xalq qo'shiqlarida daraxtlar obrazi, odatda, farzand, oila g'oyalari bilan bog'lanadi. Qadimgi insonlar daraxtlarni mevali va mevasiz bo'lishiga qarab, ularning ham inson kabi jinsi bo'ladi, deb o'ylagan. Bir xalq qo'shig'ida shunday deyiladi:

Tog`da archa gullaydi olmurutman,
Pastda terak gullaydi erkak tutman [17].

Ko`rinyaptiki, baytda erkak tut nomi tilga olinayotir. Folklorshunos A.Musaqulov ta`kidlaganidek: "Modomiki tutning erkagi bor ekan, demak, uning ayoli ham bo`lishi tabiiy. Turkiy xalqlar tasavvurlarida ota daraxt, ona daraxt, urug` daraxti, har bir kishining o`z umr daraxti bo`ladi, deb ishonganlar. Inson hayoti mohiyatiga ko`ra o`z egizak daraxti hayoti bilan bog`liq bo`lgan" [15, 209].

O`rik – xalq qo`shiqlarida eng ko`p uchraydigan daraxt obrazlaridan biri. Quyida uning motam bilan bog`liq yo`qlov qo`shig`idagi talqini kuzatiladi:

O`rikdan toylar qilay-ov,
Bargiga maktub bitay-ov,
Hayit kuni bolajonimni,
Yig`lab-yig`lab yod etay-ov [8, 115].

Yoki:

Olmadan otlar qilayin,
Bargiga xatlar bitayin.
Hayit kuni onajonimni,
Yig`lab-yig`lab yod etayin [8, 116].

O`rik, olma – jannat mevalaridan biri deb qaralgan. Shunday tasavvur-tushunchalar orqali yo`qlov mazmunidagi qo`shiqlarda bu dunyoni tark etgan yaqinining jannatda bo`lishini istash, u bilan jannatlarda ko`rishish tilagi, sirli narigi dunyo vakiliga aylangan inson bilan sehrli predmetlar vositasida aloqa bog`lash mumkinligi tushunchalari ifoda etiladi.

Bahor kelishi bilan bog`da gul ochgan o`rik, uning shoxiga qo`nib sayrayotgan bulbul, mayin tomchilayotgan bahor yomg`iriyu sokin esgan shabada – barcha-barchasi lirik qahramonga marhum yaqinini eslatib o`rtantirishi Navro`z yo`qlovlarida alohida ta`kidlanadi:

Mana o`rik bu yil yana gul ochdi,
Osmondagi bulutlar har tomon qochdi.
Qalbimning yarasi battar tutoqdi,
Bu o`ylarim meni aslo tark etmas [8, 113].

Ba`zi qo`shiqlarda insonning tana a`zolari ayrim mevalarga o`xshatilgani kuzatiladi. Masalan, yorning yuzi qizil olmaga, ko`zi o`rikka, qovog`i bodomga, miyasi yong`oq mag`ziga, sochi majnuntolga va hokazo. Quyidagi misralarda yorning ko`zi o`rikka o`xshatilmoqda:

O'rik-o'rik ko'zingdan, o'rik-o'rik,
O'rtanaman ko'rganda seni ko'rib.
O'rtanguncha-kuyguncha seni ko'rib,
Yonboshimda o'tirgin soching o'rib [14, 74].

Xalq qo'shiqlarida mevali daraxtlar ko'pincha, ayollarga nisbatan obrazlashtirilib, badiiy-ramziy poetik ma'no tashib keladi. Bu jihatdan "olma" xalq lirik qo'shiqlarida nihoyatda keng qo'llanadigan ramziy obrazdir.

Bog`ingga kirib ko'rdim,
Olmang uzguday bo'pti.
Shu qiz mening sevganim,
Olib qochguday bo'pti [17, 15].

Xalq, odatda, bo'yga yetgan qizlarni pishib yetilgan mevalarga qiyoslaydi. Xususan, olma – sevikli yor, muhabbat timsollarida beriladi. Ba'zan u farzand ramzini ham ifodalab keladi. Olmaning insonga nisbatan olinishi daraxt topinchi bilan bog'liq tasavvurlarning ta'siri natijasidir [4, 52-60]. To'rtlikda bo'yga yetib, ko'zga tashlanib qolgan qiz pishib yetilgan olmaga qiyoslanayotgani aniq ko'rinib turibdi. Qo'shiqda shu ikki o'xshash holatning qiyosan teng keltirilishi orqali parallelizm yuzaga kelgan:

Olmali boqqa kirib
Shaftolini yermi kishi?
O'z yori uyda turib,
Begonani dermi kishi? [2, 247]

Bu to'rtlikda ham olma – suyukli yor timsolida ishlatilganini ko'ramiz. Shaftoli esa olmaga nisbatan po'sti dag'alroq meva bo'lgani uchun u begona yor ramzida berilgan. Qo'shiqda shu ikki mevaning xususiyatlariga qiyoslab, asosiy fikr ifoda etilmoqda va yetakchi g'oya ochib berilmoqda.

Biror ma'noga ishora qilib, uni bosqichma-bosqich kuchaytirib, oydinlashtirib borish xalq lirikasining o'ziga xos belgilaridan biridir.

Olma oqib keladi,
Behi qalqib keladi.
Suyib olgan yorimni,
Olib yotgim keladi [17].

Bu misralarda olma va behining oqib kelishi, ya'ni suvdagi harakatlari yorning harakatlariga qiyos etilmoqda. Ma'lumki, olma qadimdan xalq og'zaki ijodida sevgi va muhabbat ramzi hisoblangan. Bu tashbeh keyinchalik yozma adabiyotga ham ko'chgan. Odatda, yoz

pallasiga g'arq pishgan mevalar o'z og'irligini ko'tara olmay, daraxt shoxidan uzilib, suvga tushadi. Qo'shiqda g'arq pishgan meva yorning balog'atga yetganligiga ishora qilayotganini sezish qiyin emas. Qo'shiqda yorning yurib kelishi olmaning, behining suvda qalqib oqib kelishiga o'xshatilmoqda. Bu bejizga emas, chunki qadimda qayliqni suv yonida saylash va o'sha joyda nikohdan o'tish odati amal qilganligi haqida ma'lumotlar mavjud. O'z hislarini kopincha ochiq-oshkora bayon etishdan iymangan qizlar qo'lidagi mevasini muhabbatininig ramzi sifatida o'zi xohlagan yigit tomon oqizishgan. Yor, umr yo'ldosh tanlash bilan bogliq shu qadimiy udumga asosan qo'shiqda olmaning, behining suvda qalqib oqib kelishi yorning yurib kelishiga tenglashtirilayotgani shundan.

Xalq qo'shiqlarida **shaftoli** daraxti va mevasi bilan inson obrazi tenglashtirilgan o'rinlar ham ko'p uchraydi. Agar bu jihatdan e'tibor berilsa, qo'shiqlarda shaftoli daraxti obrazi ko'proq uchraydi. Masalan:

Bog'ingizga kirsam man,
Shaftolingiz ajab shoxlik.
Uxlab tushimda ko'rsam,
Qora ko'z, tili totlik [17].

Yana:

Yorim tikkan do'ppisi,
Shaftoli shohida qoldi.
Chin so'zni bering jonim,
Ko'ngil orada qoldi [17].

Har ikkala qo'shiqda ham "shaftoli shoxi" birikmasi shaftoli mevasi haqida emas, shaftoli daraxti haqida so'z borayotganini bildirib turibdi. Shaftoli mevali daraxtlar orasida eng tez hosilga kiruvchi meva daraxti hisoblanadi. Shu xususiyatiga ko'ra u farzand ko'rishni xohlab turgan ayol ramziga qiyoslanadi.

Ko'rdingmi buyog'ini,
Shaftoli tayog'ini.
Onasi qanday qilsin,
Qizining sayog'ini [17].

Shaftoli yog'ochidan qilingan tayoq mo'rt, tez sinadigan bo'ladi. Hatto shaftoli mevasi ko'pligidan uning shoxasi o'z og'irligini ko'tarolmay, tez sinadi. Uning mevasi pishmay turib, yerga qorishadi. Qo'shiqda ana shu hayotiy haqiqatga parallel tarzda o'z bolasini ushlab qololmagan, ehtiyotlay olmagan onaning farzandi baxtsizlikka yuz tutishi bildirilmoqda.

Bog'ingizga kirdim man,
Shaftolizga to'ydim man.
Qiyο boqib qarangiz,
O'lar bo'lsam o'ldim man [17].

Bu qo'shiqda shaftoli mevasi – visolning lazzatli onini ifodalash uchun ishlatilgan. Ayrim holllarda ota-ona ramzi ham shaftoli mevasi obrazi bilan berilganligi ko'zga tashlanadi. Jumladan:

Shaftoli pishdi to'kildi, nebalo shirin ekan,
Dunyoning shirinligi ota bilan ona ekan.
Ota bo'lib ona bo'lib, o'lim bo'lmasa ekan,
O'lganlarga behisht bo'lib, do'zax bo'masa ekan
[17].

Yuqoridagi misralarda shaftoli mevasi haqida so'z borayotgan bo'lsa, keyingi qo'shiqda shaftolizor bog'ning maftunkorligi to'g'risida fikr yuritilgani kuzatiladi:

Bog' aylanib shaftoli,
Uchgan kimning kaptari.
Aytsam ado bo'lmaydi,
Vafosizning daftari [17].

Yana:

Daryoning naryog'ida shaftolizor,
Shaftolizor tagida qizlar bozor.
Otangiz berar bo'lsa biz xaridor,
Onangz tillaridan xudo bezor [17].

Mevalar bilan bog'liq motivlarning tub asosi ham qadim mifologik dunyoqarashga, odam daraxtdan paydo bo'lganligi, hosildorlik tangrisining mavjudligi haqidagi tasavvur va ishonch-e'tiqodlarga borib taqaladi [28, 110-139].

Yorning bog'i bor ekan,
Bog'da **anori** bor ekan.
Yolg'iz deb ko'ngil bersam,
Bo'lak yori bor ekan [17, 28].

Qo'shiqda bog' – turmush, oila; **anor** esa – oilali ayol, ona timsolida qo'llangani sezilib turibdi. Shuning uchun keyingi misralarda lirik qahramon yolg'iz deb gumon qilgan sevgilisining turmushi bor, erli, farzandli ekanligini bilgach, uni ortiqcha bezovtalantirishdan o'zini cheklamoqda. Folklorda qizil rang ko'pincha ayolga nisbat beriladi. Shunga ko'ra, anorning ham qizil rangda bo'lishi, serdonaligi tufayli uni ayol ramzi sifatida qo'shiqlarga qo'shish qulay [20]. Ba'zan anor

tutqunlikda yurak-bag`ri qonga to`lgan qizlar obrazini ramziy ifodalashga ham ko`maklashadi.

O`zbeklarning an'anaviy dunyoqarashlarida **anor** – oila, farzand va hosildorlik ramzi. Shuningdek, Anbar onaning sifatlashlaridan biri. Boshqa ko`pgina daraxtlar kabi anor ham kult ahamiyatiga ega. O`zbek xalq qo`shiqlarida anor poetik obrazi ham o`ziga xos o`rin egallaydi. Quyidagi qo`shiqda ham anor obrazi an'anaviy muhabbat va oila ramzi bo`lib kelayotganini kuzatish mumkin:

Anori dona-dona,
Ishqingda men devona.
Gul sayliga kelganda,
Qilma meni begona [9].

O`zbek xalq qo`shiqlarida olcha obrazi ham kuzatiladi:

Katta ko`ldan naycha kesdim,
Yangi bog`dan olicha.
Men yorimni chaqiraman,
Ovozimning boricha [9].

Ko`rinadiki, o`zbek xalq qo`shiqlarida olma, shaftoli, uzum, anor, behi, olcha va boshqa meva turlarining ko`rinishiga, holatiga, o`ziga xos xususiyatiga hayotiy voqea-hodisalarni, lirik qahramonning ruhiy dunyosini qiyoslash asosida parallelizm yuzaga keltiriladi.

Ba`zan qo`shiqlarda ikki daraxt mevasini qiyoslash asosida asosiy g`oya ochib beriladi. Bunda qiyosiy manba sifatida tanlangan daraxtning tabiiy xususiyatlariga tayanib fikr yuritiladi.

Anoring dona-dona,
Ko`yingda man devona,
Anjirki bog`i lola,
Har yonda gulu lola [17].

Quyidagi misralar bahor darakchisi bo`lgan Boychechakni muqaddas sanab, uni «qurbonlik» tarzida tut yog`ochga osish, uni qilich bilan chopib, ustiga baxmal yopish irimlari haqida xabar beradi:

Boychechakni tutdilar,
Tut yog`ochga osdilar.
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar [2].

Qo`shiqlarda **tut** – bag`rikenglik timsolida uchraydi. Hatto xalq orasida tut ta`rifiga bag`ishlab yaratilgan alohida qo`shiqlar ham uchraydi. Jumladan, "Tutday daraxt" qo`shig`ida shunday deyiladi:

Erta-oqshom olma pishar,
 To`pir-to`pir tagiga tushar.
 Unga bachalar chopishar,
 Sira bo`lmas tutday daraxt.
 Anjir o`zi pastda bo`lar,
 Yotarli eri xasta bo`lar.
 Borar joyi rasta bo`lar,
 Sira bo`lmas tutday daraxt.
 Zardolidir ismli behish(t),
 O`tar-ketar bu uch oy qish.
 Bandalar qilmasin nolish,
 Sira bo`lmas tutday daraxt.
 Qarolidir donasi taxir,
 Pishar hamma mevadan oxir.
 Bachalar kelib menga gapir,
 Sira bo`lmas tutday daraxt.
 Tagidan turib boqaman,
 Ustingga chiqib qoqaman.
 To`rttasi chodir tutadi.
 Bittasi tovoqqa chopadi.
 Sira bo`lmas tutday daraxt.
 Shoxlaridir har yoqqa,
 Qizlar chiqdi sayrboqqa.
 Qizlar donani chaqadi,
 Tutmayizga xo`p yoqadi.
 Sira bo`lmas tutday daraxt [14].

Qo`shiqda tut daraxti anjir, zardoli, qaroli singari boshqa mevali daraxtlar bilan qiyoslanmoqda va uning o`ziga xos tomonlari tasvirlanmoqda. Ayniqsa, tut pishig`ida chodir tutib tut qoqish, tutmayiz qilish, qish bo`yi tutmayiz odamlarga mador bo`lishi kabi real voqeliklar ifoda etilmoqda.

Orqa yoqda bir bog`ing bor anjirli,
 Qachon borsam eshiklaring zanjirli.
 Oq siynamni ayoz urdi och endi,
 Uyqu mendan mazalimi, kech endi [2].

Qo`shiqda anjirli bog` obrazi tasviri alohida e`tiborni tortadi. Qo`shiqda "Oq siynamni ayoz urdi och endi" misrasi orqali anjirning shamollagan kishiga davo bo`lish xususiyati bildirilmoqda. Shu orqali ishq

dardiga muhtalo bo'lgan oshiq o'zi uchun yorining visoli davo ekanligiga ishora qilmoqda.

Jiyda obrazini ham qo'shiqlarda ko'p uchratish mumkin. Ularda jiyda, odatda, salbiy va kinoyaviy obrazlar bilan parallel keltiriladi. Sababi, u suvsiz, tabiiy sharoiti og'ir yerlarda o'sadi. O'zidan (ayniqsa, gullaganda) inson uchun xavfli efir moyi chiqarib turadi. Bargining rangi yashil bo'lmay, kulrangligi jihatidan sirli va g'alati qabul qilinadi. Inson jiydada yomon ruhlari, shaytonlar makon quradi, deb tasavvur qiladi. Shuning uchun jiydaning tagida uzoq o'tirish, uxlash taqiqlanadi. Hatto "shayton bor joyga boshqa yovuz kuchlar kirolmaydi" degan qabilda jiydadan shoxachalar sindirib olinib" ko'z tegmasin" degan maqsad bilan uylarning peshtoqiga ilib qo'yiladi. Shu yo'l bilan yovuz kuchlar qo'rqitiladi.

Ariq bo'yida jiyda,
Jiydaning guli mayda.
Hammaning yori uyda,
Bizning qalamqosh qayda? [2]

Qo'shiqda beburd, bevafo yor obrazi jiyda obraziga parallel holda gavalantirilmogda. Xalq fikrining badiiy-poetik bayoni uchun hamisha mos tushadigan, qulaylik tug'diradigan obrazlarni qiyosiy manba sifatida tanlab oladi. Tanlangan qiyosiy manba lirik qahramon kayfiyatiga mos tushishiga ham e'tibor beriladi. Jumladan, yuqorida keltirilgan qo'shiqda ham xuddi shunday manzarani ko'rish mumkin. Chunki jiyda mevasi sevib yeyiladigan, shifobaxsh deb qaraladigan, ayni paytda, rangi, gulining hidi jihatidan uncha yoqtirilmaydigan daraxt bo'lgani kabi bevafo yor ham har qancha sevimli bo'lmasin, nafrat uyg'otishi ham mumkin.

Xalqimizda jiyda daraxti turli xil ma'nolarda tushuniladi:

- jiyda baxtli yashash, serfarzandlikka magik ta'sir qiladi;
- jiyda daraxtida turli yovuz kuchlar to'planadi;
- jiyda balo- qazolardan va yomon ko'zlardan saqlaydi.

Shu sababli kelinchak ketayotgan aravaga jiyda gullarini ilishgan. Yomon ko'zlardan va balo-qazolardan asrash maqsadida bolalarga jiyda danagidan yasalgan tumorlar taqish odatlari bugungi kungacha ham saqlanib qolgan.

O'zbek xalq qo'shiqlarida **yong'oq**, **bodom**, **do'lana** obrazlari uchraydigan misralar ham talaygina. Masalan:

Ot boyladim yong'oqqa,
Tobing bormi bo'yoqqa [17].

Yana:

Qumrixon, Qumrixon,
Yong'oq o'ynab yutadi.
Akalari kelganda,
Pashshaxona tutadi [2].

Ko'pchilik ot va daraxtlar haqidagi e'tiqodiy qarashlarga tayanib, o'z otini mevasiz daraxtga emas, mevali daraxtga bog'lashni lozim biladi. Birinchi qo'shiqda ana shu etnografik ma'lumotga ishora qilinayotgan bo'lsa, ikkinchi qo'shiqda "Yong'oq o'yini"ga e'tibor qaratilmoqda.

Bodom ko'rinishidan o'zbekona beshiklarga, qizlarning qovog'iga o'xshatiladi. Bodomdan xotin-qizlar surma tayyorlab, ko'zlariga surishadi. Beshik ustidan bodom sochqi qilishadi. Xullas, bodom bilan bog'liq shu kabi holatlar xalq qo'shiqlarida bodom obrazi o'ziga xos o'rin tutishiga asos yaratgan. Xalq qo'shiqlarida u bilan bog'liq shunday misralar uchraydi:

Hovlingizda bodom bor,
Asta kiring odam bor.
Odam bo'lsa netadi,
O'z yo'lich ketadi [17].

Yoki:

Iroqi do'ppi tikmanglar,
Iroqqa ketar yigitlar.
Bodom do'ppi tikinglar,
Bog'da yursin yigitlar [2].

Do'lana obrazi ham o'zbek xalq qo'shiqlaridagi an'anaviy obrazlardan biridir:

Do'lananing ayrisi, omon yor,
O'rtog'imning maylisi, omon yor,
Maylisini qizitgan, omon yor,
Yolg'izgina qaynisi, omon yor [7].

Xullas, o'zbek xalq she'riyatida O'zbekiston hududida o'sadigan mevali va mevasiz daraxtlarning deyarli barchasi tilga olinadi, ammo olma, tut, jiyda, o'rik, anor, bodom, olcha kabi sermeva va serurug' daraxtlar juda faol qo'llaniladiki, genezisiga ko'ra bu xususiyat ham hosildorlik va serfarzandlik g'oyasi bilan bog'llanadi.

Daraxtlar bilan bog'liq poetik obrazlar, albatta, biror jihati bilan sevgi, oila, intim kechinmalar, farzand va farovon turmush g'oyalari

o'zida ifoda etadi. Bu xalq qo'shiqlari uchun an'ana tusini olgan o'ziga xos bir qonuniyatdir:

Eshik oldi **juft terak**,
Juft terakka suv kerak.
Sizday barno yigitga
Bizday suluv qiz kerak [7].

Bu qo'shiqdagi asosiy poetik obrazlardan biri juft terakdir. U orqali oila birligi istagi anglashiladi. Qo'shiqda juft terak obrazi yigit va qiz juftligini, oila g'oyasini ifoda etadi. Shu tarzda qo'shiqqa xos badiiy parallelizm hodisasi hosil bo'lgan.

O'zbek xalq marosim folklori janrlariga diqqat qilsak, deyarli ularning barchasida daraxt obrazi yetakchi obrazlardan biri sifatida uchraydi.

Terak ekmay, tol eking,
Tolning soyasi yaxshi.
Juvon olmay qiz oling,
Qizning qilig'i yaxshi [17, 54].

Yuqoridagi qo'shiqda, avvalo, terak va tol obrazlari parallelligi bilan juvon va qiz obrazlarining parallelligi alohida e'tiborni tortadi. demak, qo'shiqda daraxt va inson obrazi parallel sifatida tanlangan. Nega? Bu savolga javob berish uchun hodisaga **mif – marosim – folklor** poetik taraqqiyoti nuqtai nazaridan yondashish talab etiladi. Buning sababi shundaki, misol keltirilgan qo'shiqda daraxt va inson obrazining parallel keltirilishiga asos bo'lgan **birinchi omil** – bu qadimgi ajdodlarimizning mifologik tasavvur-tushunchalari zamirida shakllangan ibtidoiy totemistik qarashlar bo'lsa, **ikkinchi omil** – shu totemistik qarashlar negizida kelib chiqqan marosim va urf-odatlaridir. Zero, xalqimiz orasida terak va tol daraxtlari bilan bog'liq qator udumlarimiz mavjud.

O'zbek xalq qo'shiqlarida ramzlarning qo'llanilishini maxsus tadqiq qilgan folklorshunos Shomirza Turdimov tol obrazi – oshiq, er, erkak, hayot, taqdir, erkak muhabbati ramziy ma'nolarida kelishini ta'kidlaydi [27, 70-71]. Darhaqiqat, tol – shoxlari har tomonga tarvaqaylab o'sgan sersoya daraxt. U o'sgan joyiga soya va ko'rk bag'ishlaydi. Soyasi tanlarga rohat, dillarga huzur baxsh etadi. Shu jihatdan, u jonboz oshiq yorni, jonkuyar erkak – oila boshlig'ini eslatadi. Shu o'xshashlik asosida parallelizm vujudga keltirilib, yuksak badiiyatga ega qo'shiq yaratilgan. Shulardan kelib chiqib aytish mumkinki, qo'shiqdagi tol obrazi – oshiq, erkak obrazini ifodalash uchun qo'llangan. Inchunin, terak obrazi ham xalq asarlarida, asosan, erkak, oshiq yigit obrazlarini ifodalab kelishi

kuzatiladi. Ammo xalq terakni ko'pincha "qo'rqoq oshiq" timsolida epik talqin etadi. U haqdagi afsonalardan birida hikoya qilinishicha, bir yurtga dushman bostirib kelib, boylik va xotin-qizlarni o'lja sifatida qo'lga kirita boshlabdi. Jang shiddatli tus olibdi. Shunda bir qo'rqoq yigit sevgan qizini dushman qo'lga olganini ko'rib tursa-da, o'z jonini aziz bilib, erto'lga kirib yashirinibdi. Qiz buni sezib, yigitni qarg'abdi. Qizning qarg'ishi bilan yigit terakka aylanib qolibdi. Terakning bargi shamol bo'lsa-bo'lmasa titrab, qaltirab turishi shundan deyiladi. Shu kabi epik talqinlar asosida hamda terakning faqat ko'kka qarab o'sishi, soyasiz bo'lishi tufayli xalq asarlarida u "maqtanchoqlik", "kekkayganlik", "qo'rqoqlik", "quruq savlatdorlik" kabi ramziy ma'nolarni tashib keladi.

Xullas, to'rtlikning dastlabki ikki misrasida tol va terak daraxtlariga xos xususiyatlar o'zaro qiyoslash asosida obrazlantirilib, shu orqali mantiqan inson obraziga parallel keltirilmoqda va keyingi misralardagi asosiy g'oyani – "oilada erning o'rni va roli" muammosini oydinlashtirishga xizmat qilmoqda. Ya'ni terak baland, ko'rkam, purviqor bo'lsa-da, soya bermasligi; salgina shamolga dosh berolmay, yaproqlari doimiy shitirlab asabni buzishi sabab salbiy xususiyat kasb etsa, tol esa terakka nisbatan bo'yi past, beso'naqay bo'lishiga qaramay, ofatlarga birmuncha bardoshli, jazirama issiqlarda insonga soyabon bo'lganligi uchun ijobiy ma'noda qabul qilinadi. Ma'lumki, hayotda ham xususiyati va sajiyasi jihatidan xuddi shunday erlar uchrab turadi. Shuni inobatga olib, qo'shiqda ayollar turmush qurish uchun yor tanlaganda hushyor bo'lishlari zarurligi, yigitning terakdek tik qomatiga, savlatiga mahliyo bo'lib, adashib qolmasliklari g'oyasi badiiy usulda ta'kidlanmoqda. Ayni paytda qo'shiqda er-yigitlar ham umr yo'ldoshi tanlaganlarida juvonnini emas, pok va beg'ubor qizni tanlagani ma'qulligi uqtirilmoqda. Negaki, poklik – inson umrini obod etadi.

Tol ichidan tanlab olgan,
Tol chovkanim bolam, alla.
Gul ichidan iskab olgan.

Gulu rayhonim bolam, alla [17, 201].

Misolda ona va bola tol hamda gulning parallellari, ona daraxt, farzand esa uning hosilasi sifatida talqin qilinmoqda. "Tarixiy ildizlariga ko'ra, animistik tassavurlar, o'simliklar kulti bilan bog'langan gul poetik obrazi xotin-qizlar, balog'at, sevgi, farzand, baxt yo baxtsizlik, istak, armon, qayg'u, quvonch ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan" [15].

Tol – o'zbek xalq qo'shiqlarida eng ko'p obrazlantirilgan timsollardan biridir. Xalqning "Bola qochdi" o'yinida aytiladigan quyidagi misralarda ham tol obrazi uchraydi:

Hovligacha mayda tol,
Mayda tolga payvand sol,
Olgan yoring yosh bo'lsa,
Aldab- suldab yo'lga sol [7].

Ushbu qo'shiqda "mayda tol" obrazi insonning yosh bosqichi – bolalikni o'zida ifoda etib kelayotir.

Maishiy turmush tarzimizda tol, terak yog'ochlari bilan yoki qamish va tol xivichlari bilan tom yopish odati bor. Shu real voqelikka ishora quyidagi misralarda kuzatiladi:

Quda xolam tomini
Toldan yopgan yor-yor.
Tol xivichdek qamishni
Qaydan topgan, yor-yor [7].

Shuningdek, cho'ponlar cho'pon tayog'ini ham ko'p hollarda toldan tayyorlashi uchraydi. Bunga ishora qiluvchi quyidagi misralar shu jihati bilan e'tiborni tortadi:

Erta sahar boraman qo'yxonamga,
Kevaganim yarashar bo'yginamga.
Tol tayog'im tayanib, turib qolsam,
Suluv qizlar keladi uyginamga [14, 73].

Quyidagi qo'shiqda mevali tut daraxti bilan, mevasiz tol daraxtlarini o'zaro qiyoslanayotgani ko'zga tashlanadi:

Qanday onam bor edi,
Tol yog'ochday soyalim,
Tut yog'ochday mevalim.
Soyasida yotganim,
Mevasidan totganim [8].

Yoki:

Voy jigarim, teragim,
Bor kunimga keragim [8].

Qo'shiqda terak obraz sifatidagina emas, ikkinchi misradagi "kerak" so'ziga qofiya so'z sifatida ham tanlangan. Xuddi shunday holat quyidagi misralarda ham kuzatiladi:

Qadimgi odam o'zini ma'lum bir hayvon, o'simlik yoki daraxtdan tarqagan deb hisoblar ekan, buni "ibtidoiy odam bola tug'ilishini ayolning tanasiga totemning kirishi, o'limini esa totemga aylanish"i orqali

izohlagan [13]. Shu tariqa, u daraxtlarni ham o'ziga ajdod bilgan, ularga e'tiqod qo'ygan, sig'ingan. Ularni hamisha o'zi uchun yordamchi, ruhiy madadkor sifatida qaragan. Daraxtlarga bunday sig'inish odati dunyoning barcha xalqlari o'rtasida keng tarqalgan.

Obrazli parallelizmlar qiyoslanuvchi sub'ekt va qiyoslanuvchi ob'ekt qismlaridan iborat bo'lar ekan, unda qiyoslanuvchi sub'ekt – inson va uning ruhiy olami, qiyoslanadigan ob'ekt esa – turli predmetlar, tabiat hodisalari va manzaralari, o'simliklar, daraxtlar, gullar, hayvonlar, qush va parrandalar, osmon jismlari, vaqt o'lchovlari, rang-tuslar, meva turlari, ayrim sehrli raqamlar bo'lib keladi. Parallelizmlarning qo'shiqda badiiy-kompozistion va estetik ahamiyat kasb etishi, unda mana shu o'zaro qiyoslanuvchi manbalarning mos tushishiga bog'liqdir. Qiyosiy manbalar har bir xalqda uning yashash sharoiti va muhiti, urf-odati, ruhiyati, dunyoqarashidan kelib chiqib tanlanadi.

Obrazli parallelizm poetik obrazlilikning mifdan metaforaga o'tish bosqichida yuzaga kelgan va xalq tafakkuri bilan birga o'sib, badiiy jihatdan to'lishib borgan. Ma'lumki, odamzot dastlab o'zini ayrim o'simlik yoki daraxtdan, ba'zi hayvonlardan tarqagan deb anglab, ularni ilohiylashtirib, turli xil mifologik obrazlar yaratgan va ularni bevosita insonlar obrazi o'rnida qo'llayvergan. Keyinchalik bu hol badiiy maqsad kasb etib, badiiy ijodda ham mif – metaforaga aylangan. Ya'ni turli predmetlar, hayvonlar, daraxt va o'simliklar obrazini inson obrazi bilan psixologik jihatdan bog'lab, ikkinchisi o'rnida birinchisining bevosita keltirilishi tufayli badiiy obrazlilikda taraqqiyot sodir bo'lib, badiiy tasvirga o'tish yuz bergan. Badiiy obrazlilikdagi mifdan metaforaga o'tish bosqichida esa obrazli parallelizm kelib chiqqan. Biroq inson tafakkurining keyingi taraqqiyoti badiiy obrazlilik sohasida yana o'zgarishlar yaratdi. Badiiy ijodda inson obrazi o'rnida to'ppadan-to'g'ri qo'llanib kelayotgan turli predmetlar, daraxt va o'simliklar, hayvonlar, osmon yoritgichlari, maishiy turmush predmetlari obrazi endi inson obraziga nisbatan o'xshashlikda olinib, ularga insonning u yoki bu xususiyati singdirilib, ko'chirilib ifoda etila boshlangan. Badiiy obrazlilik taraqqiyotidagi bu holat mif – metafora – o'xshatish tarzida namoyon bo'ladi.

Badiiy tafakkurning keyingi taraqqiyot bosqichlarida inson o'zining turli predmetlar, daraxt va o'simliklar, hayvonlardan kelib chiqmaganini, ular aynan o'xshash emasligini, balki ularga nisbatan, qiyosan boshqa olam ekanligini aniqlagach, badiiy ijodda ham qiyoslash yuzaga keldi.

Endi inson o'zining u yoki bu harakat-holatini biror o'simlik yoki hayvon, biror narsa harakat-holati bilan o'zaro qiyoslab ifodalaydigan bo'ldi.

Ramzlar, aslida, qadimgi odamlar tabiat hodisalarining ongsiz kuchlar ta'siri natijasida sodir bo'lishini tushunmay, ularni ilohiylashtirib, o'z nomi bilan atashdan qo'rqib, o'zga nomlar – ramziy atamalar orqali atay boshlagan davrlarda paydo bo'lgan. Biroq ular hali badiiy mazmun tashiydigan ramzlar emas, hayotiy ehtiyoj tufayli hosil qilingan zo'raki, oddiy ramziy atamalar edi. Ammo keyinchalik ijtimoiy turmush o'zgarib, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi odamlarni o'z his-tuyg'ularini, ba'zi fikr-kechinmalarini yashirin ifodalashga majbur qila boshladi. Shundan so'ng odamlar o'z ruhiy kechinmalarini, holatlarini, turli qarashlarini ma'lum predmetlarga bog'lab, animistik va totemistik tasavvurlarining izlari sifatida saqlanib qolgan an'ana asosida ayrim daraxt, o'simlik va hayvonlar timsolini o'ziga qiyosan obrazlantirib, ramziy ifodalashga o'tganlar. Ular ko'pincha mavjud ijtimoiy tuzumning adolatsizliklarini, tartibsizliklarini ochiq-oydin aytolmaganda ichki tuyg'ularini ramzlar orqali ifodalashga intilganlar. Shu tariqa ramzlar "tayyor tushuncha"ni namoyon etib, an'anaviy sajiya kasb etdi, turg'unlashdi. Xalq qo'shiqlari tarkibiga tobora singib, ularning doimiy tarkibiy qismiga aylandi. O'z his-tuyg'usini ramz orqali ifodalash esa psixologik parallelizm hosil bo'lishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Ramzlarni o'rganish – har bir ramziy obrazning kelib chiqishi o'z tarixiga, genetik asosiga ega ekanligini ko'rsatadi. Ammo ularning barchasining asosida inson hayoti bilan tabiat olamiga xos voqea-hodisalarni, holatlarni o'zaro chog'ishtirish yotadi. Qo'shiqlarda lirik qahramonning kayfiyatiga, ruhiy kechinmasiga mohiyatan yaqin tabiat hodisalari ramzga aylanib keladi.

Ramziy obrazlar uzoq tarixiy-genetik asosga ega bo'lganligi tufayli "tayyor tushuncha"ni ifoda etadi. ulardagi bu xususiyat to'rtlik shaklida rivojlangan lirik qo'shiqlarda katta ma'noni qisqa satrlarda umumlashtirib berish imkonini yaratadi.

Obrazli parallelizm, ko'pincha, ikki yoki undan ortiq narsa, hodisa, holat, belgi bir-biriga qiyoslanadi va shu qiyoslash zamirida asosiy g'oya ochib beriladi. Shunga ko'ra, obrazli parallelizm qiyoslanuvchi sub'ekt va qiyoslanadigan ob'ekt qismlaridan iborat bo'ladi. Bunda qiyoslanuvchi sub'ekt – inson va uning ruhiy olami, qiyoslanadigan ob'ekt esa – turli predmetlar, tabiat hodisalari hamda manzaralari, o'simliklar, daraxtlar, meva turlari, gullar, hayvonlar, qush va parrandalar, osmon jismlari bo'ladi. Parallelizmlarning qo'shiqda badiiy-kompozistion ahamiyat kasb

etishi, unda mana shu o'zaro qiyoslanuvchi manbalarning mos tushishiga bog'liqdir. Parallelizmدا qiyosiy manbalar har bir xalqda uning yashash sharoiti va muhiti, urf-odati, ruhiyati, dunyoqarashidan kelib chiqqan holda tanlab olinadi. Shu boisdan, parallelizmlarni o'rganish har bir xalqning badiiy tafakkur tarixini, ularning tabiat va jamiyatga oid bilimlarini o'rganishda ham muhim o'rin tutadi.

Parallelizmدا, odatda, inson ramzini berish uchun qiyosiy manba sifatida o'simliklar, hayvonlar, qushlar va parrandalar, gullar, daraxtlar obrazi qo'llanadi. Buning ildizi qadimgi animistik va totemistik qarashlarga borib taqaladi. Qo'shiq lirik qahramonining ruhiy olamini yoritish uchun esa tabiat hodisalari va manzaralaridan, turli holatlardan, rang-tuslardan, narsa-buyumlardan qiyosiy manba sifatida foydalaniladi.

Parallelizmدا qiyoslanuvchi subekt bilan qiyoslanadigan obektning mantiqan mos tushishi uchun qiyosiy manbaning hajmi, ko'rinishi, xarakter-xususiyatlari, bajaradigan vazifasi, harakat-holati va boshqa jihatlari hisobga olinadi.

Qiyosiy manbalar, odatda, qo'shiqning birinchi qismida kelib, ular qo'shiq boshlanmasi sifatida keyingi – asosiy qismda ifodalanayotgan etakchi g'oyani ochib beradi. Bunda qo'shiqning birinchi qismida qo'llanayotgan qiyosiy manbaning ahamiyati ikkinchi qism orqali bilinib qoladi.

O'zbek xalq qo'shiqlarini kuzatish, ularda parallelizmni yuzaga keltiruvchi qiyosiy manbalar, asosan, quyidagilar ekanligini ko'rsatadi:

Chaqmoq o'ti tolga tushdi,

Tolni kesganda chiqar.

Yorning o'ti dilga tushdi,

Endi o'lganda chiqar [2, 235].

Qadimgi insonlar momaqaldiraq – tangri aravasi g'ildiraklarining ovozi, yashin – yomon ruhlarning ta'qibchisi, deb qarashgan. Ya'ni tangri yerdagi yomon ruhlarni ta'qib etib, ular yashiringan daraxtlarga otash, yashin yuborar emish. Chaqmoq esa – tangrining shaytonlarga otgan o'qlari tariqasida tasavvur qilingan. Yuqoridagi qo'shiqda xuddi shu tasavvurlarning izlari seziladi. Xalq qo'shiqlarida tol ko'proq – oshiq, erkak timsolida qo'llanib keladi. Shunday ekan, shayton vasvasasiga duch kelgan oshiq tangrining "jazo o'ti"ga ro'para kelib, bedavo ishq dardiga muhtalo bo'lib qolgan. Shayton vasvasasi bilan ma'shuqasini qo'ldan oldirib qo'ygan oshiqning dardiga endi malham yo'q. Qo'shiqda shu fikr obrazli ifoda qilingan.

Tol yog`och mevali bo`lsa,
Shoxasi yerga tegmasin.
Navqiron yoshda o`lib,
Yigit armonda kuymasin! [8, 84].

Qo`shiqlarda chinor – chidamlilik, uzoq umr ko`rish, baquvvatlik; saksovul – issiq mehr tafti; yulg`in – yolg`izlik timsolida uchraydi.

Chinor shoxida fanor,
Fanor lopillab yonar.
Shu yorimning ko`zlari
Fanordan ravshan yonar [2].

Qo`shiqda keltirilgan chinor obrazi – uzoq umr ko`rish, fonar obrazi esa shu umrni yorug`lik bilan o`tkazish niyati bilan bog`liq.

Andijonda bir chinor,
Beklar otin qamchilar.
Yor degan tillaringdan,
Qand-u novvot tomchilar [2].

Yoki:

Chinorning zinasi qirq zinapoya,
Turishing o`xshaydi osmonda oya [2].

Ma`lumki, ba`zi joy nomlari o`sha yerda o`suvchi daraxt nomlariga bog`lab aytiladi: Mingchinor, Chinortepa kabi. Hatto Farg`ona vodiysi bilan Surxondaryo vohasida shunday chinorlar borki, o`tmishda ularning ichida maktab va idoralar tashkil etilgan. Shundan kelib chiqib, yuqoridagi qo`shiqda chinori bilan shuhrat qozongan manzillar tilga olinayotir.

Bilagim sindi saridan,
Chinorimdan ayrilib.
Yuragim chiqdi qopidan,
Shunqorimdan ayrilib [2].

Yoki:

Teng-teng chinor teng chiqar,
Tepsingan otdan ter chiqar,
Tengqurlari kelganda,
Teng solib uydan kim chiqar [2].

Bu qo`shiqlarda navqiron, baquvvat farzandidan ayrilgan mushtipar ayolning fig`oni aks etmoqda.

Oyim chiqdi minorga,
Qo`l ko`tardi dinorga.
Dinorlari qo`yildi,
Besh yuz turgan chinorga [2].

Ushbu qo'shiqda chinorning besh yuz (inson yoshidan ko'proq) yashagani aytilmoqda. Hatto chinorlarning ming yoshgacha umr ko'rishi aniqlangan.

Ko'pincha chinor obrazi yig'i va yo'qlov qo'shiqlarida uchraydi. Ularda chinor xayoliy-mifologik timsollar, xayoliy-mifologik makonlar bilan bir qatorda tilga olinishi kuzatiladi. Negaki, chinor daraxti jannat daraxtlaridan biri sanaladi. Masalan:

Behishtdan chiqqan chinorga-ya,
Hurlar ham otin boylasin-e.
Bemahal ketgan onajonim-e,
Behishtlarga joylansin-e [25].

Jannat xalq tilida behisht deb yuritiladi. Diniy e'tiqodga ko'ra, gunohsiz hamda qalbi-yu tanasi pok kishilar o'limdan so'ng jannatga tushib, u erda abadiy hayot kechiradilar. Jannatda hech qanday tashvish, g'am, dard bo'lmaydi deya talqin qilinadi. Xayoliy uydirmalarga ko'ra, jannat so'lim, go'zal, tarovatli bog' ko'rinishida tasvir etiladi. Chinor uzoq yashaydigan daraxt sifatida jannat daraxti deb qaraladi.

Ariq labida yulg'in,
Sen mening yorim bo'lgin.
Sen mening yorim bo'lsang,
Dunyo turguncha turgin [17, 76].

Yulg'in, odatda, yo kimsasiz cho'lda, yo ariq lablarida o'sadi. Odamlar yashaydigan joylarda deyarli o'smaydi. Qaytaga odamli joylardan ko'chib ketadi. Yulg'in bunday odamoviligi tufayli xalq lirik qo'shiqlarida – yolg'izlik timsolida qo'llanib kelinadi. Mazkur qo'shiqda ham yulg'in – yolg'izlik timsolida qo'llanayotganligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Bunda lirik qahramon shu timsol asosida o'z yoriga “yolg'iz mening yorim bo'lgin” degan ishorani qilmoqda.

Buxor cho'lida yulg'un,
Yulg'unni sekin yulgin.
Ichib kelma saylga,
Bo'lasan darrov quvg'in [7].

Bu termada sayl ishtirokchilari har qanday qing'ir ishdan, egri yo'ldan o'zini tiyishi, ayniqsa, saylga ichib, mast bo'lib kelish mumkin emasligidan ogoh etilmoqda.

Saksovul ham cho'l daraxtlaridan biri. Cho'l hududlarida yoki unga yaqin manzillarda yashovchi aholi o'rtasida yaratilgan qo'shiqlarda saksovul obrazi alohida o'rin tutadi.

Qoshing qora to'tiday,
Saksovulning o'tiday,
Ikkalamiz o'ynaylik,
Dalada o'sgan qo'ziday [7].

Saksovul daraxtining o'tini yaxshi issiqlik beruvchi yonilg'i bo'la oladi. Qo'shiqda unga xos shu tabiiy xususiyat orqali issiq mehr taftini ifodalash g'oyasi balqib turibdi.

Xullas, gul sayli marosimida ancha yigit-qizlar o'zaro topishganlar, sevishtganlar, natijada yangi oilalarning dunyoga kelishini ta'minlaganlar. Yana gul sayliga chiqqan ayol-qizlar, bolalar arg'imchoqlarda uchishgan. Navro'z kunlarida arg'imchoqda uchish xosiyatli sanalgan. Shunday qilinsa, gunohlar to'kilib ketadi, deb qaralgan. Odatda, arg'imchoqlar qayrag'och, chinor kabi daraxtlarga osilgan.

Qayrag'ochda alvonji,
Alvonjida ilinji.
Birin-ketin uchadi,
Kelinchak va palanji [7].

Yana:

Qayrag'ochga ip solib,
Uchgan singlim, yor-yor.
Mahallaga xol bo'lib,
Tushgan singlim, yor-yor [9, 150].

Qayrag'och (sada) – mustahkam va xalq aqidalarida ardoqli daraxt. Magik tafakkurga ko'ra, qayrag'ochda halinchak uchgan o'shanday sog'lom, uzoq umr ko'rib, sersoya, ya'ni serfarzand bo'ladi. Qayrag'och obrazi juda ko'p qo'shiqlarda uchraydi:

Eshik oldi qayrag'och,
Bolta ursam tegi tosh.
Bir yostiqa ikki bosh,
Ikkalasi qalamqosh [7].

Yana:

Oq g'o'za, malla g'o'za sug'uraylik,
Qayrag'och taglarida yig'ilaylik.
Qayrag'och qattiq yog'och, sinmas ekan,
Qarindoshga qiz bergan tinmas ekan [14].

Qayrag'och obrazi xalq yig'i-yo'qlov qo'shiqlari matnida ham uchraydi:

Tut yog'ochday mevali, onam,
Qayrag'ochday soyali, onam.

Mevasidan yeganim, onam,
Soyasida yotganim, onam [8].

Xalq tilida qayrag'och daraxtining nomi "qaraman" tarzida ham uchraydi:

Sarhovuz bo'yida bir tup qaraman,¹
Qachon bo'lsa shu yigitga boraman.
Yotgan paytlarimda yodimga tushsa,
Uxlay olmay ohlar urib turaman [8].

O'zbek xalq lirikasida qayrag'och, tol, terak, chinor kabi mevasiz daraxtlar bilan bir qatorda archa daraxti nomi ko'p tilga olinadi va u orqali sevgi, oila, farzand g'oyalari ifodalanadi:

Tog'dan archa tushadi,
Imoratga, yor-yor.
Biz ham O'shga boramiz,
Ziyoratga, yor-yor [9, 151].

Qo'shiqdagi tog' va archa genezisiga ko'ra, tog', homiy ruhlar, ajdodlar kulti bilan bog'liq. Shu sabab archadan qurilgan imoratda baxtli va to'kin hayot kechirish mumkin. O'shga ziyoratga borish ham ana shu maqsadga qaratilgan. Chunki tinch va osoyishta bo'lgan taqdirdagina ziyoratga borish mumkin.

Marosim qo'shiqlarida tilga olingan daraxtlar, odatda, ham magik, ham badiiy-estetik ahamiyatga ega bo'lishadi. Ammo davrlar o'tib, magik-mifologik qarashlar susayishi bilan badiiy-estetik ma'no kuchayib, ilk tarixiy asos unutiladi. Shu tufayli bugungi tinglovchi qo'shiqlarga asos bo'lgan siyrat ma'nolarni ko'pincha anglab yetmaydi. Ishqiy-maishiy mavzulardagi qo'shiqlarda daraxtlar obrazi sevgi kechinmalari, oilaviy turmushni poetik qayta ifodalashga xizmat qiladi. Umuman aytganda, qo'shiqlarda daraxtlar obrazi personajlar ramzini berishda, ularning ichki ruhiy olami va holatini ifodalashda muhim o'rin tutadi. She'riyatda inson obrazi va uning ruhiy olami o'simliklar, daraxtlar, gullar bilan qiyoslab parallel berilishi bejiz emas. Chunonchi, odamzod qadimda o'z ajdodlarini ayrim o'simlik va daraxtlardan, keyinchalik esa, ba'zi hayvonlardan tarqagan deb o'ylagan.

¹ qayrag'och

XULOSA

Har bir xalq o'ziga xos maishiy turmush tarzi bilan ajralib turadi. Xalq asarlarida bu o'ziga xoslik badiiy shaklda namoyon bo'lishi bilan e'tiborni tortadi. Ularda epik an'anaga xos motivlar, obrazlar uchrashi diqqatga sazovordir.

O'zbek folklori obrazlar tizimida daraxtlar obrazi bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar talqini alohida o'rin tutadi. Ana shunday daraxtlar qatoriga terak, tol, chinor, archa, majnuntol, sarv, qarag'ay, yong'oq, tut, jiya va hokazolar kiradi.

Daraxt obrazining epik va lirik asarlardagi tasviri va talqinida ajdodlarimizning totemizm bilan bog'liq qadimgi mifologik tasavvur-tushunchalari asos bo'lganligi seziladi. Xalqimiz orasida uzoq zamonlardan beri daraxtlar bilan aloqador tushunchalar, an'analar saqlanib kelayotir. Ular qadimiyligi, an'anaviyligi, o'zida turli inonch-e'tiqodlarga oid dalillarni saqlab qolganligi bilan ilmiy-estetik ahamiyat kasb etadi. Ularda daraxtlar timsoli o'ziga xos ramziy ma'no-mazmun tashib keladi.

Daraxtlar bilan aloqador obrazlarning genetik ildizi juda murakkab. Chunki ular tarkibida mifologik kultlarga ishonch saqlanib qolgan. Ular ibtidoiy insonlarning totemistik tasavvur-tushunchalari, o'simliklar olami bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlari asosida yaratilgan.

Daraxtlar bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar ildizi islomgacha shakllangan diniy-mifologik tushunchalar, aniqrog'i, totemistik tushunchalarga borib taqaladi. Daraxt ruhlariga ishonch xalqimiz orasida qadimdan bir muncha keng va muayyan yaxlit tizim ko'rinishida tarqalgan.

Ibtidoiy davrlarda daraxt kultiga ishonch-e'tiqodlar asosida shakllangan ayrim marosimiy an'analar, urf-odatlar hozirgi zamon kishisining estetik talablariga to'la javob berishi tufayli hamon yashab kelmoqdaki, shuning uchun ularni har tomonlama o'rganish, o'ziga xos xususiyatlarini, folklorining estetik ta'sir kuchini ochib berish g'oyat muhim masalalardan biridir.

Daraxt bilan aloqador obrazlar muayyan badiiy tizim shakliga ega. Ularning o'z mazmun-mohiyati, estetik vazifalari, badiiy xususiyatlari, ramziyligi mavjud. Daraxtlar bilan aloqador obrazlar, odatda, xalq lirik va marosim qo'shiqlarida ko'p uchraydi. Daraxtlar bilan bog'liq an'analarda insonni e'zozlashdek buyuk tushuncha, axloqiy g'oyalari ilgari suriladi.

Ana shu axloqiy-ta'limiy mazmundorligi tufayli daraxt ramziy obrazlari davrlar sinovidan o'tib, to hozirgacha yashab kelmoqda.

Tabiat go'zalligini madh etish, olqishlash va bu go'zallikni qadrlash, asrab-avaylash maqsadida shakllangan daraxt bilan bog'liq obrazlarning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, ular har kishini tabiat jonkuyari, unga xos go'zalliklarining himoyachisiga aylantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Shuningdek, tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtiradi. Daraxtlar bilan aloqador obrazlar folklorning badiiyatini yanada boyitgan. Ular aks etgan terma va qo'shiqlar alohida e'tiborni tortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов И. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 1998. – 174 б.
2. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари. –Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1959. – 315 б.
3. Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Т.: Фан, 1974. – 222 б.
4. Амонов Р. Қиссаи беди баланд, чанори пургул ва себи Самарқанд. – Душанбе: Маориф, 1980. – С. 52-60.
5. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. - Т.: Қомуслар Бош тахририяти, 1991. – 208 б.
6. Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат кўшиқлари. Кўп томлик. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар О.Сафаров ва К.Очилов. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – 336 б.
7. Бухор элда гул сайли. Бухоро халқ кўшиқлари ва термалари. Тўплаб нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифлари: Ўраева Д., Ражабов Д. – Т.: Мухаррир, 2010. – 190 б.
8. Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар О.Сафаров, Д.Ўраева. – Бухоро: “Бухоро”, 2004. – 124 б.
9. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. Кўп томлик. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.248
10. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 312 б.
11. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Т.: Ўқитувчи, 1975. – 121 б.
12. Зеленин Д. Тотемы–деревья в сказанных и обрядах европейских народов. – М.– Л., 1937. – 77 с.
13. Косвен О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1960. – Б.160.
14. Мирзаев Т., Сафаров О., Ўраева Д. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Хрестоматия. – Т.: Алоқачи, 2008.
15. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т., Фан, 2010. – 308 б.
16. Наврўз. (Наврўз билан боғлиқ кўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар). Тузувчилар: Т.Мирзаев, М.Жўраев. – Т.: Фан, 1992. – 100 б.

17. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Кўп томлик. Тўпловчи М.Алавия. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. Б.232
18. Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросими кўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 160 б.
19. Раҳмонова М. Ўзбек халқ афсоналарининг бадиияти. – Т.: Фан, 2009. – 132 б.
20. Рўзиева М. Ўзбек фольклорида ранг символикаси. – Т.: Фан, 2016. – 208 б.
21. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: Фан, 1986. – 216 б.
22. Саттор М. Ўзбек удумлари. – Т.: Фан, 1993. – 220 б.
23. Сафаров О., Маҳмудов М. Оила маънавияти. – Т.: Маънавият, 1998. – 110 б.
24. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б.90-103.
25. Тафаккур чечаклари. Ўзбек халқ кўшиқлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи М.Обидова. – Т.: Фан, 1992. – 44-б.
26. Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи З.Хусаинова. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 366 б.
27. Турдимов Ш. Бирнинг минг жилваси. – Ёшлик. – 1987. – № 5. – Б.70-71.
28. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. 2-изд. – М.: Политиздат, 1983. – С.110-139.
29. Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ эртаклари. – Т.: Чўлпон, 1987. – Б.79-81.
30. Эшонқул Ж. Эпик тафаккур тадрижи. – Т.: Фан, 2006. – 122 б.
31. Ўзбек халқ асотирлари. Ўзбек асотирлари, хикматлари, ривоятлари. Ўн жилдлик. 3-жилд. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.286.
32. Ўзбек халқ мақоллари. Ўзбек халқ ижоди: Кўп томлик. Тўплам. Тўпловчилар: Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, А.Мусоқулов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.512.
33. Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – 190 б.

Mundarija

So'zboshi.....	4
Xalqning daraxtlar bilan aloqador magik-mifologik qarashlari.....	6
Xalq an'analarida daraxtlarga e'tiqodning namoyon bo'lishi.....	10
Xalq qo'shiqlarida daraxtlarning ramziy-timsoliy obrazlari.....	18
Xulosa.....	41
Foydalanilgan adabiyotlar.....	43